

Література

1. Вербицкий А. А. Педагогические технологии контекстного обучения: [научно-методич. пособие] / А. А. Вербицкий. – М. : РИЦ МГГУ им. М.А. Шолохова, 2010. – 55 с.
 2. Мильруд Р. П. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранным языкам/ Р. Мильруд, И. Максимова // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 4. – С. 9–13.
 3. Програма з англійської мови для професійного спілкування: [Текст] / Г.С. Бакаєва, О.А. Борисенко, І.І. Зуєнок, В.О. Іваніщева, Л.Й. Клименко, Т.І. Козимирська, С.І. Кострицька, Т.І. Скрипник, Н.Ю. Тодорова, А.О. Ходцева. – К.: Ленвіт, 2005. – 199 с.
 4. Склярєнко Н. К. Типологія вправ в інтенсивному навчанні іноземних мов / Н. К. Склярєнко // Гуманістичні аспекти лінгвістичних досліджень і методики викладання іноземних мов. – К.: КДППМ, 1992. – С. 9–13.
- Стаття надійшла до редакції 28.05.2012 р.

УДК 378.091.12.011.3

Т. М. Яблонська,
кандидат пед. наук, доцент,
Південноукраїнський національний університет
ім. К.Д. Ушинського

ПРО РОЛЬОВУ ПЕРСПЕКТИВУ У СТРАТЕГІЇ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ

Яблонська Т. М. Про рольову перспективу у стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів.

У статті подано теоретичне обґрунтування рольової перспективи як головної ідеї в стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів, розкриваються її сутність та професіональний підхід.

Ключові слова: рольова перспектива, стратегія підвищення якості педагогічної підготовки, рольова ситуація.

Яблонская Т. М. О ролевой перспективе в стратегии повышения качества педагогической подготовки будущих учителей-филологов.

В статье даётся теоретическое обоснование ролевой перспективы как ведущей идеи в стратегии повышения качества педагогической подготовки будущих учителей-филологов, раскрываются её сущность и пути реализации в учебном процессе.

Ключевые слова: ролевая перспектива, стратегия повышения качества педагогической подготовки, ролевая ситуация.

Yablonckaya T. About role perspective in the strategy of future-teachers-philologists' pedagogical training quality raising.

The theoretical ground of the role perspective as the main idea of the strategy of future teachers-philologists' pedagogical training quality raising, its essence and the ways of realization in the teaching process are discovered.

Key words: role perspective, the strategy of pedagogical training quality raising, role situation.

Постановка проблеми. Аналіз педагогічної літератури і практики вищої педагогічної школи дає підстави говорити про те, що результативність педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів багато в чому визначається зміною характеру стосунків її учасників, переходом від педагогічного впливу до діалогічної взаємодії викладача і студентів, що вибудовується, незважаючи на розбіжність поглядів, позицій, настанов, на

принципах довіри, взаєморозуміння, співпраці. Однак далеко не завжди традиційно організована система педагогічної підготовки в університеті дозволяє вибудовувати стосунки викладача і студентів на основі взаєморозуміння, діалогічної взаємодії, співпереживання і співпраці. Під час традиційної педагогічної підготовки часто переважає інформаційний бік, тобто теоретичне знання і зміст будь-якої дисципліни розглядається як сукупність знань, умінь, навичок. Потенціал майбутнього вчителя-філолога, модель його особистості, індивідуальні якості, що забезпечують результативність праці, не завжди проектуються на зміст, форми, методи роботи зі студентами. Особистісна спрямованість змісту педагогічної підготовки зумовлює необхідність використання таких принципів її організації, що дозволили б моделювати ситуації, у яких майбутній учитель-філолог може не тільки сприймати педагогічну теорію, удосконалювати власні професійно-педагогічні дії, закріпити досвід педагогічної діяльності, але й стимулювати професійний розвиток, його самовираження і самоствердження в самостійній педагогічній роботі.

Аналіз актуальних досліджень. Уперше рольова перспектива як регулятор поведінки особистості була теоретично обґрунтована в працях В. Войтко. Основну увагу у своїх дослідженнях науковець приділив вивченню рольової перспективи психологічної точки зору [3].

Педагогічний аспект знайшов утілення у працях Л. Кондрашової. Досліджуючи проблему формування морально-психологічної готовності студентів до педагогічної діяльності, сутність принципу рольової перспективи дослідник вбачала у виконанні майбутніми педагогами складної і відповідальної ролі, яка моделює у вищій школі ситуації, максимально наближені до їх професійної діяльності [8, с. 8]. Рольову перспективу Л. Кондрашова розглядає як засіб розвитку мотиваційної сфери майбутніх педагогів, засвоєння ними педагогічної теорії і перетворення знань в інструмент практичної дії. Знання переміщуються у площину практичної діяльності і використовуються для розв'язання навчальних проблем. Нові знання набуваються у процесі модельованої діяльності педагогічного спрямування і стимулюють потребу майбутніх педагогів у нових інформаційних і нестандартних способах розв'язання педагогічних проблем. Специфіка цієї інформації полягає в тому, що вона має допоміжний характер, а її головним завданням є розв'язання професійних задач на основі засвоєної педагогічної теорії.

Принцип рольової перспективи в педагогічній підготовці студентів утілюється в:

- рухомості, мінливості педагогічної діяльності і спілкування;
- професійній спрямованості педагогічного матеріалу і порушенні проблемних комунікативних завдань;
- педагогічній теорії, втіленій у вигляді рольових ситуацій;
- зміщення вольових зусиль на процес отримання навчальної інформації шляхом знання емоційної напруги;

– високому рівні професіоналізму викладачів вищої школи.

Теоретичну основу принципу рольової перспективи складають ідеї про формувальні можливості діяльності і теорія соціальних ролей. У психології діяльність розглядається як один із провідних чинників формування особистості. Л. Виготський, В. Давидов, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Д. Ельконін та інші у своїх працях обґрунтовували тезу про те, що в активній діяльності формуються знання, уміння, навички, якості особистості майбутнього фахівця. За твердженням С. Рубінштейна, у діяльності людини, його справах, психологічний і духовний розвиток не тільки виявляється, але й удосконалюється [10, с. 251]. Діяльність, на думку вченого, є джерелом розвитку свідомості і якостей особистості. О. Леонт'єв уважав, що провідна діяльність зумовлює зміни в психологічних процесах і психологічних особливостях індивіда на кожному етапі його становлення [5, с. 506].

Теоретичною основою принципу рольової перспективи є висновок психологів про те, що за межами діяльності немає розвитку. За своєю природою цей принцип забезпечує організацію і залучення студентів до різноманітних видів педагогічної діяльності (імітаційно-ігрова, рольова, комунікативна, пізнавальна, які моделюють у навчальному процесі педагогічну дійсність) у системі їх педагогічної підготовки.

Не менш вагомою теоретичною передумовою цього принципу є теорія соціальних ролей. Згідно з цією теорією у процесі адаптації до суспільного життя особистість виконує різноманітні соціальні ролі, реалізуючи водночас рольові сподівання оточуючих, референтної групи чи референтних осіб. Виконання заданих ролей є одним із засобів соціалізації особистості. Н. Барішніков вважає, що використання рольових форм методів навчання впливає на динаміку прийняття і заглиблення в роль, підвищує активність дій тих, хто навчається [1]. Поділяючи таку позицію, вважаємо, що це стосується не тільки епізодично виконуваних ролей в змодельованих ситуаціях на заняттях з педагогічних дисциплін, але й до заглиблення в роль суб'єкта педагогічного процесу, що безпосередньо пов'язане з успішністю оволодіння студентами педагогічною навчальною інформацією. На стиль поведінки студентів впливає як емоційний стан виконавця ролі, так і його уміння критично осмислити результати власних рольових дій у досягненні проектованої мети.

А. Вербицький розглядає ігрову діяльність як активну рольову форму відтворення на навчальних заняттях предметного і соціального змісту професійної діяльності й моделювання системи стосунків, характерних для педагогічної діяльності [2, с. 7].

На думку І. Мельника, залучення рольової діяльності в навчальний процес дає позитивні результати в тому випадку, якщо студенти опановують не вивчену роль, а ситуацію, яка моделює їх майбутню професійно-педагогічну діяльність, адаптуються до неї і засвоюють методи її виконання [6].

Використання принципу рольової перспективи в системі педагогічної підготовки студентів стимулює розвиток їх здібностей до виконання

різноманітних професійних ролей, на основі чого виробляється і закріплюється стратегія й тактика їх педагогічних дій.

Принцип рольової перспективи у системі педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів дозволяє моделювати відносини викладача і студентів, забезпечує умови для комунікативної діяльності, у якій відбувається формування комунікативної культури. В. М'ясищев уважав, що відносини характеризують рівень зацікавлення, силу емоцій, бажання і потреби особистості. Усвідомлення студентами свого ставлення до педагогічної підготовки, як засобу професійного зростання, стимулює позитивні емоції, почуття, що активізують їх ініціативу, самостійність, нестандартність дій в оволодінні педагогічною теорією і досвідом педагогічної діяльності [7].

Метою статті є рольова перспектива як стратегія підвищення якості педагогічної підготовки – образ очікуваного результату, який набуває стимулюючої сили, спрямованої на дії та вибір способів здійснення на основі когнітивної та емоційної оцінки характеру змісту, методики, технології і реалізації стратегічного плану досягнення проєктованих результатів.

Виклад основного матеріалу. Рольова перспектива об'єднує в собі перспективу і роль, накреслюючи лінію «сюжетного» професійного руху, самоствердження і самовираження майбутніх учителів-філологів у професійній діяльності.

Вона передбачає перебудову педагогічної підготовки студентів з урахуванням орієнтирів їх особистості, педагогічного досвіду як механізму підвищення рівня їх професіоналізму і задоволення потреб суспільства у висококваліфікованих педагогічних кадрах.

Рольова перспектива орієнтує педагогічну підготовку на зміну позиції кожного студента в педагогічному процесі, перетворення його на суб'єкт власної освіти і творчого розвитку, активізує психологічні механізми особистісного потенціалу майбутнього вчителя-філолога і визначає стратегію підвищення якості їх педагогічної підготовки.

Рольова перспектива реалізується через особистісно-орієнтований, діяльнісно-компетентнісний, змістово-процесуальний, діалогічний, імітаційно-ігровий підходи до організації навчального процесу з оволодіння педагогічними дисциплінами, самостійної роботи і педагогічної практики студентів.

Одним із механізмів реалізації принципів рольової перспективи в системі педагогічної підготовки студентів є рольова ситуація. Рольова ситуація – це система розвивальних відношень, спеціально організованих і цілеспрямованих викладачем, творча, діалогічна взаємодія суб'єктів педагогічної підготовки, зумовлена всією системою професійного становлення майбутніх педагогів-філологів. Дії суб'єктів рольової ситуації є структурним компонентом діалогічної взаємодії під час пошуку виходу із змодельованих обставин. Взаємодія, її характер визначаються реакцією студентів на педагогічний вплив. У рольовій ситуації виявляються індивідуальні особливості, спосіб дії, манери, вчинки студентів і викладачів. Викладач не тільки спілкується зі студентами, але й різними засобами (жестами, мімікою,

словом) впливає на учасників рольової ситуації, викликаючи зворотну реакцію (позитивну, нейтральну, негативну), що визначає результативність відносин під час педагогічної підготовки.

Принцип рольової перспективи надає змогу в системі педагогічної підготовки моделювати ситуації рольових відносин, характерних для педагогічної дійсності. Уведення у навчальні заняття з педагогічних дисциплін рольових ситуацій професійно-педагогічної спрямованості закріплює педагогічні знання, удосконалює педагогічні уміння й навички, розвиває креативні здібності й накопичує досвід творчої професійної діяльності.

Залучення студентів до рольових ситуацій на заняттях зі здобуття педагогічних знань сприяє розширенню і збагаченню педагогічного потенціалу майбутніх учителів-філологів, накопиченню досвіду використання теоретичних положень у практичних ситуаціях. Використання ігрових і рольових засобів на заняттях із педагогічних дисциплін дозволяє моделювати їх зміст як засіб розвитку професійного образу майбутнього вчителя-філолога.

Принцип рольової перспективи організує педагогічну діяльність, надає їй професійно-комунікативної спрямованості, стимулює використання її різноманітних видів. Різноманітні рольові ситуації створюють необхідні умови для здобуття студентами педагогічного досвіду. Майбутні вчителі-філологи, виконуючи різноманітні ролі у спеціально створених педагогічних ситуаціях, акцентують увагу на професійно-ціннісному змісті здобутих педагогічних знань, опановують уміння оперувати ними під час діалогічного спілкування, сприйняття чужих думок і вираженні власної точки зору, відстоюючи свою позицію щодо вивчених питань.

Успішне виконання навчальної ролі неможливе без оволодіння педагогічною теорією, без уміння використовувати її в практичних ситуаціях для пояснення подій, що відбуваються. У таких ситуаціях студенти опановують уміння не тільки заглиблюватися в зміст теоретичних положень, явищ, факти, але й уміння правильно висловлювати свої думки, грамотно будувати виклад своєї думки, пояснювати те, що відбувається, з позиції педагогічної науки.

Реалізація принципу рольової перспективи під час педагогічної підготовки дозволяє урахувати потреби студентів, підготувати їх до грамотного використання вивченого матеріалу для збагачення власного практичного досвіду, а саме:

- усвідомлення труднощів і можливих проблем професійно-педагогічної діяльності;
- поповнення педагогічного багажу;
- забезпечення потреби в постійному розширенні і оновленні педагогічних знань, умінь і навичок;
- творчого розв'язання педагогічних проблем.

Принцип рольової перспективи зумовлює технологізацію педагогічної підготовки, тобто організацію і її побудову відповідно до найновіших педагогічних технологій. Педагогічна підготовка, заснована на принципі

рольової перспективи, характеризується поетапністю навчальних дій, конкретними цільовими настановами при виконанні ролей, зворотним зв'язком із необхідною корекцією дидактичних принципів та методів. Значну роль у цьому процесі відіграє конструювання, моделювання педагогічного знання, практичний пошук виходу із заздальгідь створених ситуацій. Університетська практика свідчить про те, що знання можна передавати різноманітними способами, але формування професійного образу творчої особистості учителя-філолога передбачає єдність, взаємозв'язок і взаємодію теоретичного і процесуального, інтелектуального і емоційного аспектів педагогічної підготовки. Для реалізації цієї єдності найбільш ефективним є принцип рольової перспективи і засоби, що сприяють створенню в навчальному процесі педагогічних ситуацій, які активізують пізнавальну діяльність, моделюють різноманітні форми (рольової ситуації, гри, діалогу, навчальної дискусії), а студенти отримують змогу висловити свою точку зору щодо розв'язання тієї чи тієї педагогічної проблеми, розкривають свою професійну позицію, виявляють креативні здібності і певний рівень професійного мислення. У цьому випадку принцип рольової перспективи є засобом інтелектуального розвитку особистості майбутнього учителя-філолога.

Принцип рольової перспективи забезпечує цілеспрямоване управління педагогічним процесом, який репрезентує складну інтеграцію різноманітних психічних виявів особистості студентів (інтелектуальних, волевих, емоційних). Діалогічна взаємодія стимулює управління цими процесами, позитивно впливає на розвиток механізмів пізнавальної позиції як свідомого суб'єкта професійної діяльності.

Розвивальна функція принципу рольової перспективи виявляється у необхідності навчити всіх студентів оперувати педагогічними поняттями, усвідомлювати їх зв'язки і відношення, прогнозувати можливість до практичних ситуацій, в удосконаленні професійного мислення і розвитку нестандартного стилю діяльності майбутніх учителів-філологів. Саме розвиток професійного мислення і креативних здібностей студентів у процесі педагогічної підготовки слід уважати важливим напрямом у підвищенні рівня їх педагогічного професіоналізму.

За умови грамотного використання принципу рольової перспективи в педагогічній підготовці створюються необхідні умови для збагачення інтелектуальної сфери майбутніх учителів-філологів, розвитку сенсорно-перцептивної організації їх психічних процесів, властивостей і емоційних станів, подолання інтелектуальної пасивності, яка згубно впливає на формування їх професіоналізму й активної педагогічної позиції.

Рольова перспектива навчальних закладів надає змогу «бачити» студента, його здібності до педагогічної діяльності, вміння визначати в рольовій ситуації не тільки рівень його педагогічних знань і умінь, але й вираженість професійних якостей особистості, вміння прогнозувати власне зростання, передбачати труднощі і проблеми професійного становлення.

Застосування принципу рольової перспективи в організації педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів забезпечує виконання дидактичних функцій:

- накопичення і збагачення педагогічних знань, формування педагогічної культури;
- можливість творчої адаптації до різноманітних педагогічних ситуацій, максимально наближених до їх майбутньої професійної діяльності;
- розвиток позитивної мотивації до педагогічної теорії, обраної професії і професійної діяльності;
- опрацювання отриманої інформації, вміння її застосувати у вирішенні педагогічних проблем;
- здійснення оперативного зворотного зв'язку;
- набуття і закріплення педагогічних умінь і навичок;
- розвиток професійних якостей особистості, активної професійної позиції і творчого стилю діяльності майбутніх учителів-філологів.

Виконання цих функцій у процесі педагогічної підготовки можливе за умови активної рольової діяльності, у рольових ситуаціях професійно-педагогічної спрямованості. Зміст рольової діяльності визначається професіограмою майбутнього вчителя-філолога і специфікою педагогічної роботи.

Структурування навчальної інформації і методичне забезпечення, що використовується в традиційній практиці вивчення педагогічних дисциплін, не містить діяльності засвоєння, без чого важко засвоїти предметний зміст дисциплін, що вивчаються, забезпечити широту світогляду, здатність застосовувати педагогічну теорію під час розв'язання актуальних проблем педагогічної практики. Значні можливості в цьому процесі належать принципу рольової перспективи, який створює можливості для залучення кожного студента в активну діяльність і спілкування.

Включення діяльності засвоєння до процесуального чи дидактичного блоку методичного забезпечення навчальних дисциплін підвищує їх розвивальну і формувальну роль у професійному становленні студентів. У рольовій діяльності її учасники обмінюються своїми думками, діями, досягненнями, впливаючи один на одного. У модельованих педагогічних ситуаціях діяльність має загальну структуру, компоненти, що взаємодіють між собою, забезпечують результативність педагогічної підготовки і досягнення проєктованих навчальних цілей. Структура діяльності передбачає наявність у ній як об'єктивних властивостей (предметності, цілеспрямованості), так і відображення внутрішнього стану студентів (мотивацій, потреб, зацікавлень, ставлення). У процесі реалізації принципу рольової перспективи створюються умови для найбільш повної структури діяльності: мотив – мета – дія – способи – операція – процес – результат (О. Леонтьєв).

Рольова ситуація професійно-педагогічної спрямованості, у якій майбутні вчителі-філологи виконують різноманітні ролі, забезпечують єдність свідомості і діяльності, інтелекту і емоцій, що є засобом розвитку їх професійного образу (С. Рубінштейн, В. М'ясищев). У єдності змісту знань,

які здобуває студент, ціннісних орієнтаціях, зовнішніх впливах і психологічних процесах його особистості, мотивації стимулів, що надходять ззовні, відбувається їх професійне становлення. Дослідження Л. Виготського підтвердили думку про те, що свідомість людини – це продукт його стосунків, взаємозв'язку із середовищем. Навчальна діяльність психологічно не залишає його незмінним, а створює нові, особливі форми навчання, у яких відбувається розвиток людини. Спілкування – систематизована форма навчання, у якій відбувається розвиток людини. Воно повинне працювати на зону найближчого розвитку, на майбутнє, шукати в дійсності наближення до майбутнього [4].

Зміна характеру діяльності студента через виконання навчальних ролей і ускладнення завдань у рольовій ситуації активізує його позицію в навчальному процесі. Теоретична підготовленість, необхідна для активної участі в рольовій ситуації і накопичення досвіду практичних дій, спілкування забезпечують перехід від репродуктивної діяльності до творчої, продуктивної.

Педагогічна підготовка, в основу організації якої покладено принцип рольової перспективи, забезпечує не просте запам'ятовування педагогічної інформації, а засвоєння дій, з допомогою яких знання актуалізуються і перетворюються в інструмент практичних прийомів і способів розв'язання педагогічних проблем. Педагогічна теорія є не тільки сукупністю знань про педагогічний процес, явище, але й практичних дій щодо оволодіння технологією педагогічної діяльності, прийомами діалогічного спілкування, педагогічною і мовленнєвою культурою, що особливо вагомо в професійному становленні майбутнього вчителя-філолога.

Технологія педагогічної підготовки, заснована на принципі рольової перспективи, дає змогу здійснювати навчальну діяльність в умовах, максимально наближених до реальних, а також забезпечує адекватну педагогічну поведінку студентів з урахуванням специфіки професії вчителя.

Специфіка організації педагогічної підготовки на основі принципу рольової перспективи полягає в тому, що навчальні досягнення залежать від самого студента і не визначаються тиском ззовні, «тиском тієї зовнішньої мети, яка має бути здійснена і здійснення якої є природною необхідністю чи соціальним зобов'язанням» [9, с. 18]. Принцип рольової перспективи забезпечує студентам свободу вибору ролей і навчальних завдань у процесі педагогічної підготовки, ситуацію успіху, можливості втілення нестандартного підходу до розв'язання педагогічних проблем. Саме такий принцип є основою реалізації рольової перспективи в стратегії підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів-філологів.

Висновки. Теоретично обґрунтовано, що використання принципу рольової перспективи в системі педагогічної підготовки сприяє гармонізації її змістового і процесуального аспектів, моделюванні рольових ситуацій на заняттях із педагогічних дисциплін, активізації творчої пізнавальної діяльності як процесу розв'язання розумових завдань, стимулює позитивну мотивацію, формування професійних якостей і педагогічного досвіду майбутніх учителів-філологів.

Одним із механізмів реалізації принципу рольової перспективи в системі педагогічної підготовки студентів є рольова ситуація. Рольова ситуація – це система розвивальних відношень, спеціально організованих і цілеспрямованих викладачем, творча, діалогічна взаємодія суб'єктів педагогічної підготовки, зумовлена всією системою професійного становлення майбутніх педагогів-філологів.

Дії суб'єктів рольової ситуації є структурним компонентом діалогічної взаємодії під час пошуку виходу зі змодельованих обставин. Взаємодія, її характер визначаються реакцією студентів на педагогічну взаємодію. У рольовій ситуації виявляються індивідуальні особливості, спосіб дії, манери, вчинки студентів і викладача.

Використання в навчальних заняттях із педагогічних дисциплін рольових ситуацій професійно-педагогічної спрямованості закріплює педагогічні знання, удосконалює педагогічні уміння і навички, розвиває креативні здібності й накопичує досвід творчої професійної діяльності майбутніх учителів-філологів.

Література

1. Барышников Н. Г. Ролевое поведение как чинник интенсификации учебного процесса (на материале обучения взрослых иностранному языку): дисс. канд. психол. наук / Н.Г.Барышников. – М., 1984. – 169 с.
2. Вербицкий А. А. Игровые формы контекстного обучения / А. А. Вербицкий. – М. : Знание, 1983. – 95 с.
3. Войтко В. И. Принцип ролевой перспективы и проблемы регуляции поведения человека / В. И. Войтко // Тезисы научных сообщений советских психологов к XXII Международному психологическому конгрессу. – ГДР. Лейпциг, 6-12 июня 1980. – М., 1980. – С. 39–49.
4. Выготский Л. С. История развития психических функций / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6-ти томах. – Т. № 1. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
5. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М. : Мысль, 1965. – 572 с.
6. Мельник И. С. Роль и место игры при обучении иностранному языку / И. С. Мельник // Труды МГПИИЯ им. М. Тореза. – Вып. 368. – 1996. – С. 94 – 103.
7. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В. Н. Мясищев // Психологическая наука. – Т. 2. – 1990. – С. 25–34.
8. Педагогика высшей школы и Болонский процесс. – К. : Основа. – 218 с.
9. Подвойская Н. В. Свободное время как социально-философская категория: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук / Н.В. Подвойская. – М., 1991. – 25 с.
10. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : МГУ, 1959. – 423 с.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2012 р.